

ת י ע ו ד

לוחות 'יזכור' לזכר קהילות שנכחדו בשואה

בבתי כנסת בליטא

מיכל בן יעקב וישראל רוזנסון

מתוך מאות רבות של בתי הכנסת של ליטא ששקקו חיים במשך דורות נותרו היום שני בתי כנסת בלבד הפועלים במבנים המקוריים שלהם - בית הכנסת 'טהרת הקודש' בוילנה ובית הכנסת 'אוהל יעקב' בקובנה; שניהם בתי כנסת הידועים בכינוי 'כוראלי' או 'כארשול' שנבנו על ידי קהילות משכילות של שומרי הלכה בליטא של סוף המאה ה-19 וראשית המאה ה-20.¹ לעומת מאות בתי הכנסת האחרים בליטא שנהרסו, נעזבו או הוסבו לשימוש הליטאים, בשני הדורות האחרונים התקיים בשני בתי הכנסת האלה רצף יחסי של פעילות קהילתית לאורך כחמישים השנים של השלטון הסובייטי, החל מהכיבוש החוזר של הצבא האדום בליטא בשנת 1944, ועד לזמן כתיבת דברים אלו (חורף תשע"ג).

בשני בתי הכנסת ניצבים לוחות זיכרון גדולים, ובהם רשימות הקהילות בליטא שנכחדו בתקופת השואה ליד תאריכים שלימי הטבח. התאריכים, למעט מקרים אחדים (ומעניינים!), הם תאריכים על פי הלוח העברי, וממיקומם הבולט של לוחות אלה סביר להניח שהוצבו כאזכור ל'ימי זיכרון', כמקובל בבתי כנסת, אך כאן מציינים הלוחות באולם התפילה את ה'ארציית' הקבוצתית של כל קהילה, ולא של יחידים, למעט מקרים חריגים אחדים. בבית הכנסת 'אוהל יעקב' בקובנה ניצב לוח - למעשה, ניצבים שלושה לוחות סמוכים זה לזה. לאחר שחרור ליטא זכו הלוחות לשחזור ולשיפוץ ביוזמת יושב ראש הכנסת, דב שילנסקי, ניצול שואה יליד שאוולי שבליטא לקראת ביקורו בעיר בשנת 1939 עם משלחת מהכנסת.² בנסיבות אלו הכתובת חודשה, אך ככל הנראה התוכן והסדר נשמרו.³

1. לסקירה על בתי הכנסת הללו ראו: רוזנסון, ירושלים כבר לא בליטא, על בית הכנסת 'טהרת הקודש' - עמ' 325-334; על בית הכנסת 'אוהל יעקב' - עמ' 407-417; כהן-מושלין ואחרים, בתי כנסת בליטא, על בית הכנסת 'טהרת הקודש' - כרך 2, עמ' 253-261; על בית הכנסת 'אוהל יעקב' - כרך 1, עמ' 224-228.

2. כתובת נוספת ביידיש, בליטאית ובאנגלית, מנציחה את מתנתו של שילנסקי לקהילת קובנה בשם 'כנסת ישראל', והיא הדוגמה היחידה לנוסח בליטאית. ביקורו של שילנסקי ומשלחת הכנסת בליטא מתואר בספרו: שילנסקי, חשכה לאור יום, עמ' 505-523, אם כי אין התייחסות לעניין כתובת זו בבית הכנסת בקובנה.

3. כך עולה משיחה עם משה בורק, גבאי בית הכנסת וראש הקהילה הדתית בקובנה בקיץ 2008. כמו כן ברור שבשעה שהכתובת חודשה באמצע שנות התשעים היה ניתן להוסיף מידע רב שכבר היה ידוע, אך הוא לא הוסף.

במאמר זה נתמקד בעיקר בלוח המנציח את ההשמדה של קהילות ליטא בבית הכנסת 'טהרת הקודש' בווילנה; זהו הלוח המקורי, ככל הנראה לא מוקדם מאמצע שנות החמישים של המאה העשרים. לאחר תיאור קצר של הלוח, תוך הדגשת נקודות מרכזיות, נציג מספר השערות ושאלות באשר לרישומים ולמקורם; בין השאר מתוך השוואה ללוח מבית הכנסת של קובנה.

א. לוח הזיכרון בבית הכנסת 'טהרת הקודש' בווילנה

לוח הזיכרון בבית הכנסת 'טהרת הקודש' בווילנה ממוקם במקום מכובד, בחזית אולם

התפילה, מימין לארון הקודש, עטור במסגרת אמנותית מעוצבת בדומה למספר לוחות אחרים בבית הכנסת,⁴ ואפשר שהוכן בהשראתם. לשון הכתובת היא יידיש מלבד הכותרת הראשית של הלוח שבעברית ותפילת 'זכור' ל'קהילות הקודש ערי ליטא' בצד שמאל. מתחת לכותרת הראשית מחולק הלוח לשלושה חלקים: החלק העליון, ובו שתי פסקאות המתארות את אירועי הרצח בווילנה ובקובנה; החלק התחתון, עם רשימת הקהילות הערוכות בשלושה טורים; והחלק השמאלי, ובו תפילת 'זכור' לנרצחים, ומתחתיה הקדשות שונות המתייחסות לאישים לאחר תקופת השואה, וביניהן ההקדשה ממוסגרת לזכר הרב חיים צבי שפרין, שנפטר ב-ז בניסן תשי"ג.

לוח זיכרון לקהילות הנכחדות בבית הכנסת 'טהרת הקודש' בוילנה

4. שני הלוחות: 'שיר של יום' לפי מנהג הגר"א ו-'ג עיקרים', הם שרידים מאחד הקלוויים בווילנה מלפני השואה, ונקבעו מחדש בבית הכנסת 'טהרת הקודש'. על לוחות אלה ראו גם: כהן-מושלך ואחרים, בתי כנסת בליטא, כרך 2, עמ' 258.

1. הכותרת הראשית ללוח: "לזיכרון עולם / לקדושים מערי ליטא / שנהרגו מידי הפשיסטים הארורים בשנות 1941-1943"

בניסוח הכותרת בולטת לקורא היום המילה 'הפשיסטים' (ולא נאצים): "לקדושים מערי ליטא שנהרגו מידי הפשיסטים הארורים בשנות 1941-1943". ניסוח זה המציג את הנאצים כ'פשיסטים' תואם את התפיסה הסובייטית באשר לתקופה, ומשקף את העובדה שהלוח הוצב בוויילנה לאחר המלחמה תחת השלטון הסובייטי. יש לתת את הדעת לכך שבתפילת 'זכור' לקהילות ליטא הרשומה בצד שמאל של הלוח בעברית, וכן בפירוט האירועים בקובנה בטקסט בחלק העליון של הלוח (להלן) מצוינות השנים תש"א-תש"ד - 1944-1941, שנים המשקפות את תקופת השואה של יהודי ליטא בכללותה, כולל חיסול הגטאות שנתרו בקובנה ובשאוולי בקיץ 1944. תיחום התקופה שלפנינו ל-1943 משקף אפוא היגררות אחרי השמדת גטו וילנה, היא העיר שבה הוצבה הכתובת.

2. החלק העליון של הלוח: תיאור של אירועי הרצח בוויילנה ובקובנה

האירועים בוויילנה - בפסקה הראשונה, נכתב תיאור בידיש של אירועי הרצח בוויילנה שהתרחשו בשני שלבים:⁵ מראשית אירועי הרצח בקיץ 1941 ועד ראש השנה - ספטמבר 1941, וחדוש הרצח באביב 1943 ועד לשלב חיסול הגטו באפריל-ספטמבר 1943. בתיאור מודגשים האירועים המרכזיים:

- בשורה הראשונה מוזכר הירי ההמוני הראשון (די ערשטע מאסן צושיסונג) ב-11 ביולי 1941, ולא מצוין תאריך עברי. המילה 'פונאר' ('אין געגנט פאנאר' - באיזור פונאר) בסוף השורה הראשונה בולטת ומודגשת בעיצוב האותיות;
- ב'ספטמבר 1941 13 באלול', שבו יהודים מן הכלא ('טורמע'; הכוונה לכלא לוקישקי) הועברו לפונאר (שוב, מילת 'פונאר' מודגשת היטב בעיצוב האותיות);
- אירועי ראש השנה - 'א. ב. ר"ה 23-24 ספטמבר' - הרצח של 1000 יהודים וילנאים;
- '1943 5 אפרעל ר"ח ניסן', הובלו מגטו וילנה 4000 יהודים (וילנאים, קובנאים, בני אושימנה, מיכאלישק) לפונאר ונרצחו שם;
- '8 אפרעל 1943 4 ימים בניסן', אקציה של יהודים וילנאים בעיירה קנה (קענע);
- '23 סעפטעמבער 1943 23 אלול', חיסול גטו וילנה; הנותרים הועברו לאסטוניה ולמחנות המוות במיידנק, אושוויץ ומחנות אחרים.

5. על שני השלבים העיקריים של ההשמדה ראו: לוין, הלטוויקס, עמ' 218-220; לחלוקה של התהליך כולו בליטא ראו: ארד, הפתרון הסופי, עמ' 185 וסקירה אצל בנקיר, גירוש והכחדה, עמ' 96-97.

התאריכים המוצגים במדויק מעט בעייתיים, ולא כל האירועים הרשומים ידועים לנו באופן ברור. אכן, הרציחות הראשונות בפונאר התחילו כבר ביולי⁶, אך התאריך ה-11 ביולי, הפותח את הרשימה לא ידוע לנו כתאריך מיוחד. ביום זה התרחש אמנם אירוע רצח משמעותי אך לא בפונאר, אלא 'במקום בקצה העיר'⁷. לאחר חודש של שקט יחסי היה חודש ספטמבר, החל מ'הפרובוקציה הגדולה' ב-31 באוגוסט, עקוב מדם. הגל הגדול של הרציחות היה ב-1-3 לספטמבר, ובו הובלו לפונאר אלפים רבים של יהודים⁸. אולם התאריך המצוין בלוח, 13 באלול (שהוא ה-5 בספטמבר), לא מסמן רציחות מיוחדות; האם כותב הכתובת החטיא בימים ספורים מתוך הרצון לעבור לתאריך עברי (כפי שטעה במקרה הבא)? קשה לדעת. התאריך הבא הוא שני ימי ראש השנה המסומנים בכתובת ב-24-25 בספטמבר, וצריך להיות 22-23, מה שיכול לחזק את ההשערה שזו טעות גם בתאריך הקודם. ההתמקדות בראש השנה איננה ברורה, במיוחד לאור העובדה שדווקא במועד הקדוש הבא - יום הכיפורים (1 באוקטובר 1941) התחוללה אקציה מחרידה, והוא לא נזכר.⁹ אין להוציא אפוא מכלל אפשרות שמסתתר כאן מניע מסוג אחר שכוונתו להבליט את תחילת השנה היהודית דווקא כמסמלת את שנת הדמים כולה.

מכאן מדלגת הכתובת לאירועים בחודשים האחרונים של גטו וילנה בשנת 1943. שני תאריכים חשובים בתחילת חודש אפריל רשומים: רצח 4000 יהודים, שהובלו ברמייה ברכבת ממקומות שונים לפונאר, כשהיעד לכאורה היה קובנה, ב-5 באפריל 1943.¹⁰ לעומת זאת לא ידוע לנו על דיווחים מיוחדים ב-8 באפריל של אקציה בעיירה קנה מצפון לוילנה הרשומה בלוח. החיסול של מחנה עבודה הסמוך לעיירה, יחד עם עוד שני מחנות, התרחש בסוף יוני ובתחילת יולי 1943, ולא באפריל.¹¹ תאריך חיסול הגטו בוילנה מצוין בלוח באופן מדויק, 23 בספטמבר 1943, שהוא כ"ג באלול תש"ג.

6. איינזצקומנדו 9 הגיע לוילנה ב-2 ביולי, ועד ה-4 ביולי הוא עסק בהתארגנות. ככל הנראה ב-4 ביולי החל הרצח בפונאר (ארד, וילנה היהודית, עמ' 66-67).

7. ברצח של יהודים שהובלו מלוקישקי השתתפו לראשונה כל אנשי האינזצקומנדו, בהשראת מפקדם שנתן דוגמה אישית. הרצח החל בעקבות ירי מסתורי - קשה להטיל ספק בהיותו מבויס - על מגורי האינזצקומנדו. ארד מתאר את מיקום הרצח 'במקום בקצה העיר' (ארד, וילנה היהודית, עמ' 77). האם לכך הכוונה ב'איזור פונאר' שבכתובת? ספק. האם אירוע זה שיש לו בוודאי חשיבות במנגנון הכשרת אנשי האינזצקומנדו לרצח, הוא הפותח את רשימת הנצחה? ספק גדול. ייתכן שלתאריך ה-11 ביולי משמעות אישית למי שהכין את הרשימה שבלוח הזיכרון.

8. ההערכות נעות בין 4000 ל-8000 איש. ארד, וילנה היהודית, עמ' 99.

9. על 'אקציית יום הכיפורים', ראו: ארד, וילנה היהודית, עמ' 121; בנקיר, גירוש והכחדה, עמ' 31, 36-37.

10. ארד, וילנה היהודית, עמ' 290-298. לפי ארד נרצחו 3800 יהודים, בחלק מן המקומות יש איי-התאמה.

11. שם, עמ' 298-299.

האירועים בקובנה - בפסקה השנייה של גוש הטקסט ביידיש, בחלק העליון של לוח ההנצחה בבית הכנסת 'טהרת הקודש' בוילנה, ישנו פירוט מדויק של אירועי הרצח בקובנה, מלווה בתאריכים עבריים בלבד:

רצח המוני ('מאסן ערמארדונג' הביטוי 'ערמארדונג' ולא 'צושיסונג' - 'ירי' כפי שכתוב בפונאר, לעיל) של יהודים בבתיהם ('אין זייערע הייזער') בסלובודקה ב-ל בסיון - א בתמוז תש"א [25-26 ביוני 1941];¹²

- רצח המוני בפורט השביעי ב-ו בתמוז - ז במנחם אב [1 ביולי-31 ביולי];¹³
- רצח המוני של יהודים שנאספו בגטו קובנה ב-יד במנחם אב [7 באוגוסט];¹⁴
- 534 יהודים שנאספו ונורו ב-כה במנחם אב [18 באוגוסט];¹⁵
- האקציה הראשונה בגטו קובנה - ה בתשרי תש"ב [26 בספטמבר 1941];¹⁶
- האקציה הקטנה ('די קליין אקציע', עשוי גם לרמוז ל'קטנים') בגטו קובנה ב-יג בתשרי [4 באוקטובר]; נורו ונשרפו ילדים מבית החולים ומבית הילדים (קינדערהיים);¹⁷
- 'האקציה הגדולה' - ז מרחשוון יום הזיכרון ח חשון [28-29 באוקטובר];
- 'ירי המוני בגלל המפלה הגרמנית בסטלינגרד' ('סטאלינגראדר מאפאלע') - ה באדר א תש"ג [10 בפברואר 1943];¹⁸
- 'אקציית הילדים והזקנים' ('אקציע פון קינדער און אלטע') - ג-ד בניסן תש"ד [27-28 במרץ 1944];¹⁹
- 'האובדן בשעת חיסול הגטו' ('אומקום ביים גטו ליקווידירונג') - כה בתמוז [16 ביולי 1944].

על רקע ההקפדה על ציון התאריכים בקיץ 1944 (אקציית הילדים והזקנים וחיסול הגטו) בולט בכותרת תיחום התקופה ב-1943 שהוסבר לעיל כהיגררות אחר חיסול הגטו בוילנה.

12. ראו: גרפונקל, קובנה היהודית, עמ' 32-34. התיאור 'בבתיהם' מדייק באופי הרצח.

13. ראו: שם, עמ' 32-34.

14. ראו: שם, עמ' 37-54.

15. ראו: שם, עמ' 56-58. נורו בפורט הרביעי.

16. 1200 איש נרצחו בפורט התשיעי (שם, עמ' 68).

17. אקציה בגטו הקטן; התחילה ב-2 באוקטובר ונמשכה עד ל-4 בו; בין הנרצחים 140 ילדים וזקנים (שם, עמ' 69).

18. לפי גרפונקל (קובנה היהודית, עמ' 138-139) ב'אקציה הסטלינגרדית' נרצחו 27 מבוגרים ו-17 ילדים.

19. ראו: שם, עמ' 176-182.

מתוך השוואת הפירוט של האירועים בוילנה ובקובנה עולה השאלה - האם מחבר השורות - או אחד מבין המחברים בוילנה הכיר את האירועים בקובנה על בוריים, ואולי אף חווה אותם, או העתיק את הרישום (המוקדם יותר) בקובנה? וזאת לעומת הרישום

הלא-מדויק של האירועים בוילנה שבאו ככל הנראה ממקור אחר? מכיוון שאין לנו ידיעות מוצקות על זהות המחברים ואף לא על תהליך כתיבת הלוח והצבתו, אין תשובות בידינו.

ההשוואה של הלוח בוילנה לזה של קובנה מעוררת עניין. ברישום האירועים בקובנה יש זהות כמעט מוחלטת עם הרשימה הממוספרת של 11 האירועים המרכזיים הרשומים בלוח בבית הכנסת 'אוהל יעקב' בקובנה. עם זאת בקובנה, לאחר רישום האירועים, רשומות 28 קהילות, כל אחת מלווה בתאריך (ולעתים ביותר מתאריך אחד). בלוח זה בעיצובו, הימיני במכלול של שלושה, תחת הכותרת 'לוח זיכרון לקהילות החרבות בשנות המלחמה בליטא בשנים 1941-1944' ('טאוול פון אומגעקומענע ליטווישע אידן פון יאהר תשא-תשד

לוח קהילות בבית הכנסת 'אוהל יעקב' בקובנה

1941-1944") מוצגת רשימה נוספת של 52 קהילות שנכחדו. בסך הכול 80 קהילות נזכרות בלוחות בבית הכנסת 'אוהל יעקב' בקובנה, לעומת 126 קהילות הרשומות בלוח הזיכרון בבית הכנסת 'טהרת הקודש' בוילנה.

3. החלק התחתון של הלוח: רשימת הקהילות היהודיות בליטא שנכחדו בתקופת השואה

הכותרת 'אומקום פון יידישע קהילות' (חורבן הקהילות היהודיות) ניצבת בראש טבלה בת שלושה טורים. הגורם המנחה בסידור הרשימות הוא הקהילות שחרבו באותם התאריכים. הקבוצה הראשונה, למשל, כוללת חמש קהילות (פאניוועז, פאסוואל, פושעלאט, טראסקון,

אניקסט), שהושמדו באופן כללי 'בחדש מנחם אב'. הקבוצה השנייה והשלישית כוללת 17 קהילות, שתאריך הרצח המצוין הוא י' באלול. אין ציון של השנה, והתאריכים אינם מסודרים ברציפות. בעמודה השלישית רשומות קהילות שלכל אחת מהן תאריך נפרד. מעל שלוש העמודות הממוסגרות ומתחתיהן, ישנן תוספות והשלמות, כגון דוסיאט, פאלאנגען, ואישישוק. בסך הכול רשומות כ-126 ערים ועיירות. בלוח צוין מועד אחד לכל קהילה, אף על פי שברור שבחלק מהן היו מספר אירועי רצח משמעותיים, למשל בטלז ובשאוולי.²⁰ קביעה זו של יום אחד תואמת את הנוהג הנפוץ של קביעת יום זיכרון קהילתי אחד.

4. החלק השמאלי של הלוח: תפילת 'זכור'

במסגרת מעוצבת עם מגן דוד בראשה ובתוכו מילת 'זכור', בצד שמאל של הלוח, מוצגת תפילת 'זכור' המסורתית בעברית, ובמקומות הנדרשים היא מוסבת לאירועים הנדונים כאן: "שנהרגו ושנשרפו ונשחטו ושנקברו חיים"; הרוצחים מכונים 'הפשיסטים ההיטלריסטים ימ"ש', כפי שצוין לעיל, נוסח מקובל בתקופה הסובייטית.²¹ אין התייחסות כלל למושג 'עוזריהם המקומיים' שלעיתים נוסף לאנדרטאות וללוחות הנצחה בשנות התשעים לאחר שחרור ליטא העצמאית. השנים תש"א-תש"ד (1941-1944) מתייחסות לשנות השואה בליטא, מראשית הפלישה הגרמנית ועד לכיבוש הסובייטי.

מתחת לתפילה, אך עדיין בתוך המסגרת של העמודה, יש אזכורים לשני רבני וילנה שהלכו לעולמם בתקופה שעוצב בה הלוח: הרב יהודה מנחם ראבינאוויץ והרב חיים צבי שיפרין. הרב שיפרין היה הרב (שלא מטעם!) של הקהילה הקטנה שהתארגנה בוילנה אחרי השואה.²² הציון 'לזכר נשמת הרב הגאון ר' חיים בצי בהרב ר' יעקב שיפרין שהלך לעולמו ז ניסן תשי"ג' מוקף במסגרת ומצטייר כחלק מהכתובת המקורית. אם אכן כך, ציון זה של מועד פטירתו מהווה התאריך המוקדם ביותר לעיצוב הלוח בכללותו. לעומת האזכור של הרב שיפרין, ייתכן שהאזכור לזכר נשמת הרב ר' יהודה מנחם בן הרב משה ראבינאוויץ, רב הקהילה שניהן לאחר הרב שיפרין, ללא תאריך הפטירה, נוסף מאוחר יותר, ובצורת כיתוב מעט שונה, ומוקם ברווח שהיה בין החלק של התפילה לבין המסגרת שבה נמצא כבר הכיתוב לזכר הרב שיפרין. על פי החקוק במצבתו בבית העלמין החדש בוילנה, נפטר

20. ראו להלן בדיון על ימי הזיכרון.

21. דוגמה נוספת: בשנת תשי"ח הועתקה מצבת רומשישוק מהעיירה לבית העלמין החדש בקובנה בגין בניית סכר הניימן והצפת כל שטח העיירה. שם הניסוח בעברית דומה: "...והקדושים קהילת רומשישוק שנהרגו ע"י הרוצחים הפשיסטים בשנת תש"א 6.41 VII...".

22. רוזנסון, ירושלים כבר לא בליטא, עמ' 261-264.

הרב ראבינאוויץ בתאריך כה בטבת תשכ"ה, מה שמוביל להערכה שהלוח הוכן בין תאריכי הפטירה של שני הרבנים האלה.

עוד מספר הכרזות 'לזכר' מופיעות בתחתית הלוח:

- בתחתית צד ימין - 'לזכר נשמת מורנו ר' אברהם יעקב בר חיים עזרא לאנגלעבן';
- לידו בכתב קטן וקשה לקריאה - נדבת -? -;
- בתחתית בצד שמאל - 'זאת נדבו ר' חיים לייב ב"ר אהרן זאב קריקסשושקי / לזכר [הוספה בשוליים] נשמת אשתו גאלדע בת ר' חיים / האישה נחמה בת ר' משה לזכר נשמת בעלה / ר' ישראל ב"ר דוד מ?אן'.

צורתן ומיקומן של הכרזות אלה מצביעים באופן ברור על הוספתם לאחר גמר הלוח: הם נכתבו באותיות שונות בעיצובן ובגודלן, צפופות למדיי בין העמודות הממוסגרות לבין המסגרת החיצונית של הלוח; ובה בעת הן מצביעות על חיוניות הלוח לקהילה באותם הימים ועל הרצון להביע את זיכרון בני המשפחה והקהילה בדרך מסורתית, אף בתקופה הקומוניסטית.

ב. שאלות העולות מניתוח לוח ההנצחה

הסיבה לפתיחת הכיתוב של כתובת בכית כנסת בוויילנה ברשימת רציחות בעיר זו ברורה ומובנת. הדגש הוויילנאי עולה מתוך הפתיחה בתיאורים ובתאריכים של הרציחות בגטו וילנה. יחד עם זאת התאריכים לא נהירים וישנם אי־דיוקים מסוימים שמעוררים שאלה עד כמה היו מחברי הרשימה בוויילנה מודעים לכל פרטי ההשמדה בגטו שהיה בעירם. לעומת זאת היה הכותב/העורך הוויילנאי דווקא מודע היטב לאירועים בגטו קובנה, הרשומים בדיוק רב, והיה לו עניין לצרפם לרשימה בוויילנה. לעומתם האירועים בגטו שאוולי, הגטו השלישי בליטא שפעל לאורך זמן, לא מוזכרים כלל בתיאור האירועים, אף כי היו בו מספר אירועי רצח בולטים בצד ההשמדה המתמשכת. גם ברשימות הקהילות האחרות יש הבדלים לא מבוטלים, ועוד נדרש עיון מעמיק בהן.

בספר יהדות ליטא, בהקדמתו למדור העוסק בחורבן היישובים בליטא, סוקר צבי ברק תיעוד מגוון על אודות המקורות לתאריכים ולמקומות ההשמדה ואת הבעייתיות הבסיסית הכרוכה בו. שורש הבעיה נעוץ כמובן באינטנסיביות של ההשמדה ובהיעדר מידע שנוצר בעקבותיה:

יהודי ליטא ישבו במאתיים עיירות וכפרים ויותר, פזורים בכל רחבי הארץ... המלחמה בין גרמניה לברית המועצות החלה ב-22.6.41 ועוד לפני שיצאה השנה שרדו בכל הקהילות אשר בערי השדה (חוץ מקובנה ושאוללי) רק קברות אחים...²³

אנדרטה לזכר הנרצחים סמוך לגשר סלבוטקה 26.6.1941 (בית העלמין ב'הר הירוק', קובנה)

המידע לגבי קובנה מדויק מאוד, והוא מתועד גם בכתובת שלפנינו שמוצגת בה רשימה של אירועי רצח שאירעו בעיר עצמה. מעניין שפרט אחד בכתובת קשור לרצח שכמעט שלא זכה לפרסום - סמוך לגשר סלבוטקה ברחוב ינובה. יש לציין כי בבית הקברות הגדול בקובנה ('ההר הירוק'), מוצבת אנדרטה, ככל הנראה מסוף שנות הארבעים, הנושאת לוח בעברית ומתייחסת לאירוע בולט נוסף בקיץ 1941 שנחרט בזיכרון יהודי בקובנה, ב'גשר סלבוטקה' - רחוב ינובה.²⁴ מסתבר כי בקובנה של אחרי המלחמה מישהו זכר דווקא את האירוע ברחוב ינובה, וראה לנכון להזכירו לדורות הבאים; אפשר שהבאת גוויות הנספים

23. גרפונקל, יהדות ליטא, עמ' 236.

24. ניסוח: "ונקם ישיב לצריו, הקדושים והטהורים, שנהרגו, ע"י הרוצחים הפשיסטים, על קדושת השם, וקדושת העם, אצל גשר סלבוטקה, רחוב ינובה [?], א תמוז תש"א 26.6.41, והובאו לקבר ישראל, [?] תמוז תש"י, תנצב"ה, [?]. נמצא שהכתובת אינה מאוחרת משנת תש"י. איך שרדה כתובת לאומית כל כך ('קדושת העם') את ימי סטלין? יש בכך ללא ספק צד של פליאה.

הללו לקבורה בקבר ישראל²⁵ היא שהביאה להצבת האנדרטה המיוחדת, ובמקביל - אולי גם לתוספת הציון בכתובת, ולא עצם הרצח. אולם בהתחשב בנסיבות של החיים בליטא בסוף שנות הארבעים, העניין כולו נותר לוט בערפל.

הנה כי כן בנסיבות הללו קביעת המועדים והמקומות התנהלה אגב קשיים לא־פשוטים. היעדר ציון התאריכים לקהילות שונות משקף פשוט חוסר ידע לגבי רבים מן האירועים. הניסיון לגבש רשימות 'יארצייט' בליטא הסובייטית היה כן ורציני, אם כי בעייתי בשל חוסר מידע, פשוטו כמשמעו.

ההשוואה בין הלוחות בבית הכנסת 'טהרת הקודש' בוויילנה ו'אהל יעקב' בקובנה מעלה שאלות נוספות: האם שיקולים של העיצוב בלבד קבעו את החלוקה לשלושה לוחות בקובנה לעומת לוח אחד בוויילנה, או האם הם הוצבו במועדים שונים? מדוע הלוח בוויילנה חוזר על המונח הסובייטי המכנה את הנאצים 'הפשיסטים' או 'הפשיסטים ההיטלריסטים ימ"ש' בעוד תיאור האירועים בקובנה 'נקי' ולא מזכיר כלל את הרוצחים, אלא את האירועים בלבד (רצח, אקציה, אובדן)? יתר על כן בעוד תפילת 'זיכור' מופיעה כחלק אינטגרלי ליד רשימות הקהילות שנכחדו בוויילנה, בקובנה היא רשומה בלוח נפרד (ושם כן מוזכרים הרוצחים כ'פשיסטים היטלריסטים'). אמנם בקובנה רשומה התפילה בלוח המרכזי בין השלושה, אך בכל אופן בלוח נפרד, קצר יותר באורכו מן השאר, וחודש בעת הביקור של שילנסקי ומשלחתו או לקראתו.

השאלה המרכזית המרחפת מעל דיון זה היא איזה מבין שני הלוחות, בוויילנה או בקובנה, קדם? האם הייתה פעולת העתקה? דומה שהתשובה ברורה למדיי. באשר לרשימה המפורטת והמדויקת של הקהילות שנחרבו, המוצגת בסופו של ספר יהדות ליטא,²⁶ צוין כי "י' שוחט - שמש בבית הכנסת בקובנה לאחר מלחה"ע ה-2, אשר עלה ארצה והביא עמו העתק מלוח היארצייטן".²⁷ יצוין כי בעודו בליטא, לאחר המלחמה, עסק הרב אפרים אשרי רבות בתייעוד הרצח בליטא, מקומות האירועים וזמנם, ואין לנו אלא להניח כי הוא תרם חלק ניכר בעריכת הלוח. אמנם ספרו של הרב אשרי, המתעד רבים מאירועי הרצח בליטא, יצא לאור רק בשנת 1951 ונדפס בארה"ב, וסביר להניח כי הוא לא עמד בפני שרידי הקהילה

25. כך משתמע לכאורה מלשון הכתוב באנדרטה (לעיל, הערה 24); אולם, כלל לא ברור מדוע דווקא הנרצחים הללו זכו לקבר. איך בדיוק זיהו את עצמותיהם? בהקשר זה יש לציין כי הרב אברהם דובר שפירא שנפטר בגטו ועוד נפטרים מספר הועברו מבית הקברות של הגטו לבית הקברות החדש ליד תחנת הרכבת באלקסוט. בסוף שנות השבעים, עם חיסול הגטו, הועבר לשם גם אפר השרופים.

26. גרפונקל, יהדות ליטא, עמ' 481-490.

27. גרפונקל, יהדות ליטא, עמ' 481.

שביקשו להנציח את הנספים, אבל אפשר שהמידע הבסיסי שלוקט היה מצוי בידם.²⁸ הכתובת בקובנה נכתבה אפוא אחרי סיום המלחמה. לעומת זאת, כאמור, ברור שזמנה של הכתובת בוילנה הוא בשנות החמישים. ואכן יש בזו של וילנה מידע חדש. בחלוף השנים נוספו פרטים ונרשמו קהילות רבות נוספות. אבל דווקא על האירועים בוילנה עצמה חסר מידע; בליטא, ב'גיא ההריגה' עצמו, וזוהי תופעה ראויה לציון - לאחר המלחמה בני הקהילה לא ידעו אל נכון את פרטי ההשמדה! מכל מקום, למרות חוסר המידע, ואולי בשל כך, עז היה הרצון להעלות את זכר הנספים בצורה מסורתית בסביבה הקרובה, גם אם המידע לקה בחסר. קרבת המקום להתרחשות האירועים העניקה מוטיבציה להנצחה אך לא הועילה לבירור פרטים רבים שהיו חיוניים לקביעת ימי הזיכרון.

ג. ימי זיכרון ליהדות ליטא

ניתוח הכתובות בלוחות הזיכרון שופך אור על שאלת ימי הזיכרון - ימי 'ארצייט' ליהדות ליטא בכלל ולקהילות מסוימות בפרט. אשר ליום הזיכרון ליהדות ליטא - לפי הכתובת בבית הכנסת 'טהרת הקודש' בוילנה (ובמקביל בבית הכנסת 'אהל יעקב' בקובנה), ז במרחשוון הוא מועד 'האקציה הגדולה' בגטו קובנה (תש"ב - 1941); ואנו יודעים כי היא התחילה ב-ז במרחשוון ונמשכה יומיים. מעניין שבכתובת מודגש באופן מיוחד יום הזיכרון ב-ח במרחשוון. ייתכן שנקבע יום זה משום שרק ביום שני, בסיום האקציה, התבררו ממדי האסון. מכל מקום עם ההתארגנות הראשונית של ניצולי השואה מליטא בארץ, נקבע דווקא יום ז במרחשוון כיום הזיכרון לקהילותיהם.²⁹ עם זאת מתברר שתאריך זה לא היה מקובל על הכול. במגזר החרדי נקבע המועד ב-כז בסיוון. הרב יוסף כהנמן, ראש ישיבת פוניבז', התלבט באשר ליום הראוי, והחליט כי יום פלישת הגרמנים לליטא (22 ביוני 1941, כז בסיוון), הוא היום המתאים משום שהוא זמן תחילת הפורענות, ללא ספק.³⁰ בסופו של דבר לא התקבל אף אחד משני מועדים אלה; בארץ בדור האחרון מציינים יוצאי ליטא את יום הזיכרון ב-כז בניסן - יום הזיכרון הלאומי לשואה ולגבורה - בטקס סמוך לאנדרטה לזכר נספי ליטא בבית העלמין בנחלת יצחק. בנוסף לכך מציינים יוצאי וילנה את יום החיסול של גטו וילנה ב-23 בספטמבר, על פי התאריך הלוועזי דווקא.

28. אשרי, חורבן ליטע. המידע והמקורות שעליהם התבסס - כולם או חלקם - נותרו בליטא.

29. מסתבר, שאת המועד הזה בחרו ניצולים קובנאיים שהושפעו מזיכרונותיהם מגטו קובנה, והם תפסו את תחילת הפורענות כמועד הראוי לציון.

30. רוזנסון, ירושלים כבר לא בליטא, עמ' 134-135.

ניצולים מקהילות אחרות התלבטו אף הם באשר לימי הזיכרון הייחודיים להם.³¹ בקרב שרידי קהילת טלז למשל ניכרת התלבטות ביחס לימי הזיכרון ולזיקתם למאורעות הריי-אסון בסוף דרכה של הקהילה.³² על-פי ספר טלז: כ בתמוז - הריגת הגברים, ז באלול - הריגת הילדים והנשים מעל גיל 45, ו-ב בטבת - הריגת הנשים³³ (על-פי המצבה של קהילת טלז ב'מרתף השואה' בהר ציון, ב-כא בתמוז וב-ב בטבת). למיטב ידיעתנו, התמקדו הניצולים בתאריך כ בתמוז. לפי הכתובת בבית הכנסת 'טהרת הקודש' בוויילנה, צוין בטור הימני של הרשימה התאריך י באלול עבור טלז, מועד קרוב ל-ח באלול. מאחר שניכרת בלוח מגמה של האחדה וקיבוץ קהילות סביב לתאריכים מסוימים, ייתכן ש'עייגלו' את התאריך ואיחדו את יום הזיכרון של קהילת טלז יחד עם מספר רב יחסית של קהילות אחרות ב-י באלול.

סיכום

הנצחת נפטרים בלוחות על קירות בתי הכנסת הוא מנהג נפוץ. בלוח שניידון במאמר זה בולט הניסיון של הקהילה היהודית המאורגנת למחצה בוויילנה (ובקובנה) להתמודד עם הנצחת הנרצחים בליטא באמצעות כתיבת שמות הקהילות שנכחדו, ימי זיכרון - אם ידועים, וציון אירועי רצח המוני או אקציות אחדות במועדיהם. רישום התאריכים העבריים שברשימה נאמן לייעוד המוצהר - ימי הזיכרון, ימי 'היארצייט'. אך ברשימה בוויילנה שורר בלבול בין שתי מערכות התאריכים בלוח העברי ובלוח הלועזי. מידע רב לא עמד בפני עורכי הלוח, חלק מהמידע היה לקוי, והיו חסרים תאריכים ושמות קהילות. ייתכן גם שזיכרונות פרטיים של היהודים שהתקבצו בוויילנה לאחר המלחמה ועורכי הלוח עצמם גרמו להנצח דווקא את האירועים שנרשמו, בעוד אירועי קובנה זהים בלוחות בשני בתי הכנסת. יותר מהערך ההיסטורי, מלמדים לוחות ההנצחה על השאיפה העזה לזכור את הקהילות שחרבו ועל הקשיים הבלתי פתירים לעשות זאת בהיעדר מידע ובהתנגדות השלטונות לתופעות דתיות, כולל ציון ימי הזיכרון על פי המסורת. השמדתה הייחודית של יהדות ליטא והיקפה העצום פגעו גם בהנצחתה.

31. ד"ר מרים עופר שחקרה את יהודי שאוולי בתקופת השואה וקרבת משפחה לניצולי הגטו שם, מסרה כי לשאוולי אין יום אחד לציון יום זיכרון. יוצאי הקהילה מקיימים מפגש ביום הזיכרון לשואה והגבורה בבית הקברות בנחלת יצחק בתל-אביב ליד מצבת הזיכרון לכל קהילות ליטא. התכתבות עם מיכל בן יעקב, דוא"ל 20.12.2012.

32. טלז: כיבוש ב-25.6.41; ב-27.6.41 - 'יום שישי האיום'; 15.7.41 - רצח הגברים; 30.7.41 - רצח המוני; 30.8.41 - רצח נשים; סוף דצמבר 1941 - חיסול הגטו הזמני ורצח הנשים.

33. אלפרוביץ, ספר טלז, תוספת, עמ' 16.

ביבליוגרפיה

- אלפרוביץ, ספר טלז, תוספת
 י' אלפרוביץ (עורך), ספר טלז (ליטא), תוספת
 לספר טלז, תל אביב תשמ"ו.
- ארד, וילנה היהודית
 י' ארד, וילנה היהודית במאבק ובכיליון, תל
 אביב 1976.
- ארד, הפתרון הסופי
 י' ארד, "הפתרון הסופי בליטא באספקלריית
 התיעוד הגרמני", קובץ יד ושם יא (תשל"ו),
 עמ' 181-209.
- אשרי, חורבן ליטע
 א' אשרי, חורבן ליטע, ניו יורק ומונטריאול
 תשי"ב.
- בנקיר, גירוש והכחדה
 D. Bankier, *Expulsion and Extermination,
 Holocaust Testimonials from Provincial
 Lithuania*, Jerusalem 2011.
- גרפונקל, יהדות ליטא
 ל' גרפונקל, יהדות ליטא, ד, תל אביב תשמ"ד.
- גרפונקל, קובנה היהודית
 ל' גרפונקל, קובנה היהודית בחורבנה, ירושלים
 תשי"ט.
- כהן־מושלין ואחרים, בתי כנסת בליטא
 A. Cohen-Mushlin et al, *Synagogues in
 Lithuania*, 2 vols., Vilnius 2010.
- לוין, הלטווקים
 D. Levin, *The Litvaks, A Short History
 of the Jews in Lithuania*, Jerusalem 2000.
- רוזנסון, ירושלים כבר לא בליטא – מסה על
 י' רוזנסון, ירושלים כבר לא בליטא – מסה על
 מקום וזיכרון, ירושלים תשס"ט.
- שילנסקי, חשכה לאור יום
 ד' שילנסקי, חשכה לאור יום – מאבקו של
 צעיר ציוני בליטא ובמחנות, ירושלים 2006.